

KS. SEBASTIAN ŚMIAŁEK

ORCID: 0009-0002-1623-7726

DOI: 10.56898/st.13922

MARYJA W MODLITWACH EUCHARYSTYCZNYCH KOŚCIOŁA WSCHODNIEGO I ZACHODNIEGO

Streszczenie

W artykule została podjęta próba ukazania postaci Matki Bożej, na podstawie modlitw eucharystycznych, charakterystycznych tak dla Kościoła wschodniego, jak i Kościoła zachodniego. Analiza źródeł liturgicznych, w postaci anafor Kościoła wschodniego, starożytnych i współczesnych modlitw eucharystycznych tradycji rzymskiej, czy tekstów liturgicznych wypracowanych po Soborze Watykańskim II, dała syntetyczny obraz wyjątkowej roli, jaką spełnia postać Maryi w życiu Kościoła.

Słowa-klucze: *Maryja, Eucharystia, liturgia.*

Wstęp

Kościół, od samego początku, miał świadomość, jak ważną rolę pełni w nim osoba Najświętszej Maryi Panny. Kult maryjny rozwijał się, by w konsekwencji przybrać formę różnego rodzaju nabożeństw, nowenn czy litanii. Cześć wobec Matki Chrystusa znalazła również swoje miejsce w liturgii mszalnej, czego świadectwem są modlitwy eucharystyczne Kościoła wschodniego i zachodniego.

Celem niniejszego artykułu, będzie próba ukazania postaci Matki Najświętszej na bazie modlitw eucharystycznych, charakterystycznych tak dla Kościoła wschodniego, jak i Kościoła zachodniego. Cel artykułu będzie realizowany w trzech etapach. W pierwszym etapie zostanie przedstawione

bogactwo anafor Kościoła wschodniego, w których uwypuklona jest osoba Matki Bożej. Drugi etap będzie obejmował sposób przedstawiania Maryi w modlitwach mszalnych Kościoła zachodniego do Soboru Watykańskiego II. Na koniec zostaną zaprezentowane fragmenty współczesnych tekstów liturgii eucharystycznej, w których pojawia się postać Matki Najświętszej.

1. Maryja w anaforach Kościoła wschodniego

Termin „anafora”, oznaczający główną modlitwę liturgii eucharystycznej, w kontekście wschodnim bywa używany zazwyczaj szeroko dla nazwania całej liturgii eucharystycznej od Wielkiego Wejścia do jej końca¹. Szczególnie intensywny rozwój anafor nastąpił na terenach Syrii i Azji Mniejszej w ciągu wieków II-IV². Bogactwo wschodnich modlitw eucharystycznych jest tak ogromne, że na różne sposoby próbowano je uszeregować i usystematyzować³. Zdecydowana większość z nich zawiera pewne elementy dotyczące Maryi, a niektóre niemal w całości są Jej poświęcone.

1.1. Najstarsze modlitwy eucharystyczne Kościoła wschodniego

Pierwsze wschodnie anafory, choć nie mają jeszcze tak przejrzyste zarysowanego układu mszalnej liturgii, jaki funkcjonuje w obecnych formularzach, to jednak zawierają modlitwy, które dzisiejszy kanon nazywa wstawienicznymi. Wśród ich bohaterów, obok postaci patriarchów, proroków czy apostołów, pojawia się postać Maryi.

Anafora Addaia i Mariego w wersji syro-malabarskiej mieści następującą prośbę skierowaną do Boga: „Pamiętaj o Dziewicy Bogurodzicy Maryi”⁴. Tekst o podobnej treści teologicznej znajduje się w *Constitutiones Aposto-*

¹ Por. T. Gołgowski, *Anafora*, w: *Encyklopedia Kościoła*, t. 1, (oprac.) F. L. Cross, E. A. Livingstone, (tłum.) Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa ³2004, s. 73-74.

² *Liturgia Kościoła prawosławnego*, (oprac.) H. Paprocki, Kraków 2003, s. 26.

³ Spośród wielu sposobów klasyfikacji anafor wschodnich najpopularniejszą koncepcją jest podzielenie ich według dwóch głównych rodzin liturgicznych: aleksandryjskiej i antiocheńskiej. Por. P. Nowakowski, *Anafory – modlitwy eucharystyczne Kościołów wschodnich*, w: *Modlitwy eucharystyczne Mszału Rzymskiego. Dzieje – Teologia – Liturgia*, (red.) H. J. Sobeczko, Opole 2005, s. 7; zob. B. Nadolski, *Liturgika. Tom 4: Eucharystia*, Poznań 1992, s. 29.

⁴ Por. H. Paprocki, *Wieczera mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*, Warszawa 1988, s. 310.

lorum, zwanych *Mszą klementyńską* (jego początki sięgają około 380 r.). Anafora, jaką kryje *Księga VIII* tego dzieła, posiada strukturę modlitwy eucharystycznej z *Traditio Apostolica* Hipolita Rzymskiego, a jej rozbudowane elementy wskazują na pokrewieństwo z embolizmami żydowskimi⁵. Fragment dotyczący Maryi Panny brzmi następująco: „Narodził się z Dziewicy Wcielony Bóg Słowo, Syn Umiłowany. Pierworodny wszelkiego stworzenia, zgodnie z prorocत्वami odnoszącymi się do Niego, narodzony z rodu Dawida i Abrahama, z pokolenia Judy. Kształtujący wszystkich rodzących się powstał w łonie Dziewicy, bezcielesny wcielił się i zrodzony przed wiekami narodził się w czasie”⁶. Z przedstawionych tekstów wynika, iż w pierwotnym Kościele wschodnim Maryja cieszyła się szacunkiem ze względu na dwa przymioty, jakie za sprawą Chrystusa stały się Jej udziałem – dziewictwo i Boże macierzyństwo. Wzmianka o wcieleniu będzie powtarzającym się elementem późniejszych modlitw eucharystycznych i nabierze charakteru stałego i autorytatywnego wspomnienia Matki Jezusa w centrum liturgii mszalnej⁷. W kontekście panujących w IV w. kontrowersji trynitarnych i chrystologicznych, którymi zajęły się cztery pierwsze sobory powszechne, owe obecne w liturgii eucharystycznej określenia Maryi zostały w sposób doktrynalny sprecyzowane⁸.

Autorstwo wielu ze starożytnych anafor do dziś, stanowi kwestię niewyjaśnioną. W przypadku niektórych modlitw eucharystycznych, tytuł niejako sugeruje ich autora, wskazując najczęściej na osobę poważaną w danym środowisku, bądź na znanego świętego. Zwykle jednak powstanie tych tekstów miało dużo dłuższą historię zanim dokonano ostatecznej ich redakcji. Maronicka *Anafora Piotra Apostoła* według tradycji miała zostać ułożona przez samego Szymona Piotra podczas jego pobytu w Antiochii⁹. Rys maryjny tej modlitwy obecny jest w kontekście umieszczonego w niej dialogu między kapłanem a diakonem: „K.: Wspominamy szczególnie i na pierwszym miejscu świętą, chwalebnią zawsze Dziewicę, błogosławioną Bogurodzicę Maryję. D.: Wspomnij Ją, Panie Boże, i dla Jej czystych i świętych modlitw zlituj się nad nami, zmiłuj się i wysłuchaj nas. K.: Matko naszego Pana Jezusa Chrystusa, oręduj za mną przed Synem Twoim Jednorodzo-

⁵ Por. B. Nadolski, *Liturgika...*, s. 30.

⁶ Por. H. Paprocki, *Wieczera mistyczna...*, s. 65-66.

⁷ Por. M. Auge, *Rok liturgiczny. To sam Chrystus, który trwa w swoim Kościele*, (tłum.) K. Stopa, Kraków 2013, s. 255.

⁸ Por. J. Królikowski, *Maryja w pamięci Kościoła. Mariologia. Część 1*, Tarnów 2014, s. 34.

⁹ Por. H. Paprocki, *Wieczera mistyczna...*, s. 204.

nym, który narodził się z Ciebie, aby dla Twych modlitw za mną, o święta Matko, darował moje grzechy i winy oraz przyjął z moich grzesznych rąk tę ofiarę składaną przeze mnie niegodnego na tym ołtarzu”¹⁰. Ten rozbudowany tekst wyraża prośbę zgromadzonego ludu zanoszącego ofiary przed Bogiem, aby za przyczyną Maryi zostały one przyjęte. Nieco dalej, w miejscu modlitw wstawienniczych, wyeksponowana jest w tej anaforze szczególna pozycja Maryi Panny na tle wzywanych przez diakona i celebransa świętych: „D.: Jeszcze wspominamy Tę, która jest godna wszelkiego błogosławieństwa, która jest wysławiana przez wszystkie pokolenia ziemi, świętą, błogosławioną zawsze Dziewicę i Bogurodnicę Maryję (...) K.: Uczyni nas, Panie, godnymi wspomnienia świętej Dziewicy Bogurodzicy Maryi i wraz z Nią wspomnienia wszystkich proroków, apostołów, męczenników, wyznawców i wszystkich świętych”¹¹.

Kościół aleksandryjski też posiada modlitwę eucharystyczną, której autorem według tradycji jest postać z Nowego Testamentu. Jednak *Anafora Marka Ewangelisty* swoimi korzeniami sięga najprawdopodobniej końca III w., a ostatecznie zredagowana została około wieku XI¹². Podobnie jak *Anafora Piotra Apostoła*, również ona mieści w sobie fragment poświęcony Matce Najświętszej: „A nade wszystko najświętszą, nieskalaną, błogosławioną Panią naszą, Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Maryję”¹³. Wspomnienie to poprzedza wezwanie, zaczerpnięte z biblijnego opisu zwiastowania: „Raduj się Łaski Pełna, Pan z Tobą, błogosławionas Ty między niewiastami i błogosławiony owoc żywota Twojego, gdyż zrodziłaś Zbawiciela naszych dusz”¹⁴. Podobne elementy maryjne znajdują się w pochodzącej z IV w. jerozolimskiej *Anaforze Jakuba Apostoła*¹⁵.

1.2. Matka Boża w *Anaforach Jana Chryzostoma* i *Bazylego Wielkiego*

Przez blisko siedem wieków, za podstawowy formularz eucharystyczny dla tradycji bizantyjskiej, uchodziła *Anafora Jana Chryzostoma*. Swoimi

¹⁰ Tamże, s. 206.

¹¹ Tamże, s. 208-209.

¹² Por. P. Nowakowski, *Anafory...*, s. 18.

¹³ H. Paprocki, *Wieczera mistyczna...*, s. 77.

¹⁴ Tamże, s. 77.

¹⁵ Por. P. Nowakowski, *Anafory...*, s. 21; zob. H. Paprocki, *Wieczera mistyczna...*, s. 146.

źródłami sięga ona syryjskiej *Anafory Dwunastu Apostołów*, która od XI w. stała się głównym tekstem liturgicznym dla tej części chrześcijańskiego świata. Św. Jan Złotousty, sprawując posługę arcybiskupa Konstantynopola wprowadził anaforę, nazwaną później jego imieniem, i ustanowił ją głównym formularzem liturgicznym dla Bizancjum¹⁶. Anafora jego autorstwa zawiera fragment poświęcony Matce Bożej: „Składamy Tobie tę duchową ofiarę za tych, którzy spoczęli w wierze. (...) A nade wszystko za Najświętszą, Przeczystą, Błogosławioną i pełną chwały Panią naszą, Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Maryję”¹⁷. Tekst źródłowy, a więc *Anafora Dwunastu Apostołów* zawiera nieco bardziej uproszczone wspomnienie Maryi: „Przede wszystkim wspominamy świętą Matkę Boga, Maryję zawsze Dziewicę”¹⁸. W obu anaforach aspekt maryjny rozpoczyna modlitwy wstawienne. Dopiero po odwołaniu się do Matki Bożej zostają wymienieni pozostali święci – apostołowie i męczennicy. *Anafora Jana Chryzostoma*, w odróżnieniu od jej syryjskiego pierwowzoru, zawiera jeszcze miejsce na pieśń ku czci Bogurodzicy. Zazwyczaj jest to hymn: „Godne to i sprawiedliwe błogosławić Cię, Bogarodzico, zawsze błogosławioną i przeczystą, i Matkę naszego Boga. Wysławiamy Ciebie, czcigodniejszą od Cherubinów i sławniejszą bez porównania od Serafinów, która nieskazitelnie rodzisz Boga Słowo i jesteś Bogarodzicą”¹⁹. Na przykładzie obu tych anafor widać wyraźnie, jak ewoluowała terminologia stosowana w formularzach mszalnych wobec Matki Bożej. Z biegiem czasu stawała się ona coraz bogatsza i obfitująca w nowe określenia Maryi.

Obok św. Jana Chryzostoma, wielką rolę w formowaniu teologii i liturgii na Wschodzie, odgrywali przede wszystkim tzw. Ojcowie Kapadoccy – Bazyl Wielki, Grzegorz z Nazjanzu i Grzegorz z Nyssy²⁰. Tradycja przypisuje im autorstwo modlitw eucharystycznych, które do dzisiaj są używane podczas celebracji w niektórych wspólnotach kościelnych. Bizantyjska *Anafora Bazylego Wielkiego*, nosi imię świętego biskupa Cezarei, który albo jest jej redaktorem albo autorem wzorującym się na innej, starszej anaforze. W Konstantynopolu wprowadził ją Grzegorz z Nazjanzu, zwany Teo-

¹⁶ Por. J. Kumala, *Maryja w „Communicantes” Kanonu Rzymskiego*, „Salvatoris Mater”, 7(2005) nr 1, s. 117.

¹⁷ H. Paprocki, *Wieczera mistyczna...*, s. 128.

¹⁸ Tamże, s. 157.

¹⁹ J. Kumala, *Maryja w „Communicantes”...*, s. 117.

²⁰ Zob. A. Żurek, *Ojcowie Kościoła – twórcy i świadkowie Tradycji*, Tarnów 2013, s. 187-205.

logiem²¹. Wspomnienie Maryi w tej modlitwie brzmi: „A nade wszystko za Najświętszą, Przczystą, Błogosławioną i pełną chwały Panią naszą, Bogurodnicę, i zawsze Dziewicę Maryję”²². Na te słowa kapłana lud odpowiada: „Tobą raduje się, Łaski Pełna, wszelkie stworzenie, Aniołów chóry i ludzki ród. O święta świątynio i raju duchowy, dziewictwa chlubo, w Ciebie wcielił się Bóg i dzieckiem był przedwieczny Bóg nasz. Wnętrznosci bowiem Twoje uczynił ołtarzem i łono Twoje było większym od nieba. Tobą raduje się, Łaski Pełna, wszelkie stworzenie”²³. Na szczególną uwagę w przypadku tej modlitwy zasługuje odpowiedź wiernych. Obok charakterystycznego dla wschodniej pobożności maryjnej nawoływania do radości, *Anafora Bazylego Wielkiego* używa w odniesieniu do Matki Bożej zwrotów mających powiązanie z Eucharystią. Należą do nich między innymi sformułowania „O święta świątynio” czy „wnętrznosci bowiem Twoje uczynił [Bóg] ołtarzem”.

Wpływ Ojców Kapadockich na religijność terenów związanych z ich działalnością był tak duży, że przypisywano im autorstwo modlitw eucharystycznych powstałych w rzeczywistości nawet w wiekach VI-VIII. Do takich tekstów liturgicznych zalicza się *Anafora Grzegorza z Nazjanzu*, która została zaadoptowana w środowisku monofizyckim Kościoła koptyjskiego²⁴. Zamieszczony w niej wątek maryjny posiada formę zbliżoną do tej obecnej w *Anaforze św. Bazylego*: „Przed wszystkim najświętszą, najchwalniejszą, nieskalaną i nad wszystkich błogosławioną Panią naszą Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Maryję”²⁵. W porównaniu ze starszą *Anaforą Bazylego Wielkiego* modlitwa ta nie zawiera opisowej odpowiedzi ludu, ale epitety zastosowane wobec Maryi (głównie dzięki użyciu stopnia najwyższego) podkreślają Jej wyjątkowe miejsce pośród całego stworzenia.

1.3. „Anafora maryjna”

Etiopska *Anafora Pani Naszej Bogurodzicy Maryi* (inna jej nazwa to *Przyjemna woń świętości*) jest przykładem wschodniej modlitwy eucharystycznej, która w samym swym centrum stawia Matkę Pana Jezusa. Nie jest znana data jej powstania, ponieważ większość tekstów oryginalnych

²¹ Por. H. Paprocki, *Wieczera mistyczna...*, s. 129.

²² Tamże, s. 135.

²³ Tamże.

²⁴ Por. P. Nowakowski, *Anafory...*, s. 19.

²⁵ H. Paprocki, *Wieczera mistyczna...*, s. 250.

zagineła za panowania w Etiopii cesarza Amde Tsyjona I († 1344 r.) oraz podczas inwazji muzułmańskiej w XVI w. Jako pierwszego jej redaktora tradycja uznaje mnicha Jerzego z Gasycza, żyjącego w XIV w²⁶. W modlitwie tej celebrans zwraca się bezpośrednio do Matki Bożej, a jego błaganie przybiera formę dziękczynienia za cud zrodzenia przez Maryję Syna Bożego: „Przyjemną woń świętości wraz z uwielbieniem i pokornym dziękczynieniem składamy Twemu imieniu, Maryjo, ponieważ zrodziłaś nam miłą ofiarę pobożności. Ty jesteś czysta wśród czystych. Błagamy wspaniałość Twoją, której nie mogą wyrazić w pełni nasze usta. Błagamy Ciebie, Dziewico, wspominając dawnych ojców. (...) O, Maryjo, centrum całego świata, łono Twoje większe jest niż niebo i piękno Twego oblicza przewyższa jasność słońca. Ty przewyższasz Cherubinów obdarzonych wieloma oczyma i Serafinów przyozdobionych sześcioma skrzydłami”²⁷. Po aklamacji *Sanc-tus* następuje długi szereg wezwań do Matki Najświętszej, w których opiewane są Jej cnoty. Pierwsza część określeń odnosi się do postaci i wydarzeń ze Starego Testamentu: „O Maryjo, wybawicielko Adama, Ty, która przyjęłaś ofiarę Abła, okrucieństwo Henocha, który przez Ciebie przeszedł ze śmierci do życia. O Maryjo, arko Noego, Ty żeglowałaś pośrodku potopu, aby dusze wszystkich stworzeń wybawić z morskich fal. (...) O Maryjo, czystości kapłańska Melchizedeka, pole Abrahama, która zrodziłaś baranka za Izaaka. (...) O Maryjo, ozdobo szat Aarona, krzaku Mojżesza, Ty jesteś kamieniem pamiątkowym Jozuego. O Maryjo, obłoku Hioba, runo Gedeona, rogu oleju Samuela, przez Ciebie wdzięczną woń wydają wszystkie płodne ziemie. O Maryjo, Dawid słaawił Ciebie, Salomon wielbił Ciebie pieśniami, nazywając Twoje drogi zamkniętym ogrodem”²⁸.

W dalszej części wezwań występuje nawiązanie tak do Nowego Testamentu, jak i do pism apokryficznych oraz etiopskiej pobożności maryjnej (widać je wyraźnie na przykładzie pojawienia się w tekście imion rodziców Maryi i szczegółów z życia apostołów Chrystusa): „O Maryjo, córko Anny i Joachima, wyzwolicielko całego świata i siedziba budzącej trwogę Boskości. O Maryjo, kluczu Piotra i świątynio przymierza Pawła, nauczycielko wizji metropolity Jana. O Maryjo, łodzi zbawienia Andrzeja, mocy głoszenia Jakuba syna Zebedeusza. Ty jesteś gałęzią palmową świętego Mateusza, pasem dziewiczym Tomasza i słowem wiary Jakuba syna Alfeusza, który został ukamienowany w świątyni. (...) O Maryjo, siostrzo aniołów i córo

²⁶ Por. tamże, s. 118.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże, s. 119.

proroków, łasko apostołów. O Dziewico, korono męczenników, matko ma-luczkich i chwało Kościołów”²⁹. Wszystkie te tytuły, pochodzące zarówno ze Starego, jak i Nowego Testamentu, ukazują szczególną rolę, jaką w sprawowanym misterium pełni Matka Boża. Wskazują one na wielkie dzieło Maryi w historii zbawienia i wyróżniają Ją na tle różnorodnych biblijnych postaci. Żaden inny człowiek nie dostąpił zaszczytu, by stać się rodzicielką Syna Bożego. Sam Jezus przedstawiony jest w tej anaforze, jako ofiara zbawienia, która przyszła na świat z łona Dziewicy. Dosadnie świadczy o tym dalsza część *Anafory Pani Naszej Bogurodzicy Maryi*, gdzie moment opowiadania o ustanowieniu Eucharystii poprzedza tekst, mówiący o szczególnym wybraniu Maryi: „Chwała Twego Syna napełnia niebo i ziemię, góry i pagórki, które dadzą się zobaczyć i których nie można zobaczyć. On uznał Ciebie za przyjemną sobie i łono Twoje objęło Go, aby odkupić rodzaj ludzki i narodzenie Jego objawione zostało przez Ducha Świętego. Ssał piersi, jak jest zwyczaj, nie pogardzając nimi, i wypełnił ludzkie prawa, jedynie z wyjątkiem grzechu”³⁰.

Zarysowana historia obecności Maryi w anaforach chrześcijańskiego Wschodu pokazuje, jak wraz z rozwojem liturgii ewoluowało również przedstawianie Matki Bożej w modlitwach eucharystycznych. Do owego dziedzictwa, pielęgnowanego tak przez Kościół wschodni, jak i zachodni, zalicza się kult Maryi, który najpełniej manifestuje się podczas sprawowania Eucharystii.

2. Miejsce Maryi w liturgii zachodniej od III w. aż do Soboru Watykańskiego II

Kult Najświętszej Maryi Panny sięga samych początków liturgii chrześcijańskiej i należy niezmiennie do Tradycji Kościoła. Najstarsze przekazy dowodzą o obecności Maryi w chrzcielnych wyznaniach wiary, ale przede wszystkim wspominają o miejscu, jakie zajmuje Ona w modlitwach eucharystycznych³¹. Kościół łaciński może poszczycić się tym, iż wypracował głębokie w swojej treści teksty do użytku w liturgii mszalnej. W nich to, poprzez wyraźne wzmianki na temat Maryi, można dostrzec żywą obecność

²⁹ Tamże, s. 119-120.

³⁰ Tamże, s. 120.

³¹ Por. W. Nowak, *Obecność Maryi w liturgii i pobożności ludowej*, w: *Maryjne orędzie z Gietrzwałdu. Materiały z sympozjum mariologicznego, Gietrzwałd, 13-15 września 2002 r.*, (red.) J. Jezierski, K. Brzozowski, T. Siudy, Częstochowa – Gietrzwałd 2003, s. 111.

Matki Bożej w pamięci modlących się wiernych.

2.1. *Anafora Hipolita Rzymskiego*

Najbardziej znaczącym, bo sięgającym początku III w. świadectwem, jest tekst anafory przypisywanej św. Hipolitowi Rzymskiemu. Korzystająca z niej wspólnota Kościoła w Rzymie zanosila dziękczynienie Bogu Ojcu za zbawcze dzieło Jezusa Chrystusa, który za sprawą Ducha Świętego narodził się z Dziewicy z Nazaretu: „Dzięki składamy Tobie, Boże, przez umiłowane Dziecko Twoje, Jezusa Chrystusa, którego powołałeś nam w czasach ostatecznych jako Zbawiciela, Odkupiciela i Zwiastuna Twojej woli, który jest Słowem Twoim nierozdzielny od Ciebie, przez którego wszystko stworzyłeś, i gdy uznałeś to za słuszne, posłałeś Go z niebios w łono Dziewicy; On, przez Nią noszony, stał się ciałem i okazał się Synem Twoim, zrodzonym z Ducha Świętego i z Dziewicy”³².

W *Anaforze Hipolita Rzymskiego* wymiar mariologiczny wiąże się nieodłącznie z aspektem pneumatologicznym i eklezjologicznym. Owa modlitwa eucharystyczna wyraża szczególną prośbę do Ducha Świętego, aby uświęcił tak dary ofiarne, jak i całe zgromadzenie, a przez to zachował je w jedności. Pełnia tego uświęcenia dokona się w momencie zjednoczenia Kościoła pielgrzymującego z Kościołem niebieskim, w którego życiu uczestniczy Najświętsza Maryja Panna³³.

2.2. *Maryja w Kanonie Rzymskim*

Tekstem, który przez ponad tysiąc lat służył Kościołowi rzymskokatolickiemu, jako jedyna modlitwa eucharystyczna, jest Kanon Rzymski. To najstarsze tego typu świadectwo oficjalnej modlitwy liturgicznej spisanej w języku łacińskim – jego początki sięgają końca IV w³⁴. Część Kanonu (dzisiejszej I modlitwy eucharystycznej), zawierająca wspomnienie świętych, nosi nazwę *communicantes*³⁵. Kanon Rzymski zawiera rozbudowane wspomnienie Maryi, które brzmi: „Zjednoczeni z całym Kościołem, ze złości wspominamy najpierw pełną chwały Maryję, zawsze Dziewicę, Matkę

³² H. Paprocki, *Wieczera mistyczna...*, s. 58-59.

³³ Por. W. Nowak, *Obecność Maryi w liturgii...*, s. 116.

³⁴ Por. J. Kumala, *Maryja w „Communicantes”...*, s. 112.

³⁵ Por. B. Nadolski, *Bóg Ojciec a Maryja w Mszałe Rzymskim Pawła VI*, „Salvatoris Mater”, 1(1999) nr 3, s. 27.

Boga i naszego Pana Jezusa Chrystusa”³⁶.

Owo *communicantes* oznacza nie tylko zjednoczenie z Kościołem pielgrzymującym tu na ziemi, ale przede wszystkim, podobnie jak miało to miejsce w przypadku *Anafory Hipolita Rzymskiego*, wskazuje na łączność wspólnoty eucharystycznej z Maryją i świętymi w niebie³⁷. Natomiast dalsza część modlitwy, w postaci formuły *memoriam venerantes*, uwypukla związek pomiędzy oddawaniem czci Matce Boskiej i świętym, a pozostawaniem z nimi we wspólnocie, której źródłem jest więź z Bogiem³⁸. Choć liturgia wspomina szereg świętych, to jednak Maryja zajmuje wśród nich uprzywilejowane miejsce.

W dalszej części Kanonu Rzymskiego zostaje zaprezentowana cała gama przymiotów, przez które Kościół wyraża wyjątkowość Najświętszej Maryi Panny oraz niejako argumentuje przyczynę maryjnej anamnezy w celebracji Wieczery Pańskiej. Pierwszy przymiotnik to *gloriosa*, co w polskim tłumaczeniu zostało oddane nie jako „chwalebna”, ale jako „pełna chwały”³⁹. Wyraża on splendor i uznanie ze strony ludzi, jakim cieszy się Maryja, ze względu na swe dziewicze macierzyństwo oraz wskazuje na pełnię chwały, którą z tej przyczyny została obdarzona przez Boga⁴⁰.

Kolejny fragment I modlitwy eucharystycznej dotyczy złożenia dwóch elementów – przymiotu *semper Virgo* i samego imienia *Maria*. Prawda dotycząca dziewiczego macierzyństwa Maryi niemal od samego początku była przyjęta przez Kościół, o czym poświadczają liczni ojcowie Kościoła, m.in. Ignacy Antiocheński, Polikarp ze Smyrny, Justyn Męczennik i Tertulian⁴¹. Zwrócenie uwagi na dziewictwo Matki Bożej posiada wyraźne konotacje trynitarne. Dziewicze macierzyństwo Maryi wskazuje na Jej całkowite powierzenie się woli Ojca, zrodzenie Bożego Syna i Ducha Świętego, który Ją osłonił. Oprócz tego, podkreślenie przez Kanon Rzymski dogmatu o dziewictwie Maryi *ante, in i post partum* jest dowodem proklamacji przez Kościół katolicki prawdy, na której sformalizowanie w postaci orzeczenia soborowego trzeba było jeszcze poczekać kilka dziesięcioleci⁴².

³⁶ *Mszał Rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, s. 304* [dalej: MR].

³⁷ Por. L. Della Torre, *La „nuova” Messa. Parte seconda: per la catechesi liturgica*, Queriniana – Brescia 1965, s. 208.

³⁸ Por. J. Kumala, *Maryja w „Communicantes”...*, s. 121-122.

³⁹ Zob. MR, s. 304*.

⁴⁰ Por. D. Mollat, *Chwała*, w: *Słownik teologii biblijnej*, (red.) X. Leon-Dufour, (oprac.) K. Romaniuk, Poznań – Warszawa 1994, s. 134-135.

⁴¹ Por. J. Kumala, *Maryja w „Communicantes”...*, s. 125.

⁴² Por. tamże, s. 126.

Ostatnie sformułowanie w Kanonie Rzymskim, które dotyczy Matki Bożej, jest rozbudowane i bezpośrednio dotyka relacji między Maryją a Jezusem Chrystusem. Łacińska forma obecna w I modlitwie eucharystycznej brzmi *Genetrix Dei et Domini nostri Iesu Christi*. Wydaje się, że ok. V w. pierwotna forma tekstu, znanego z obecnej wersji Kanonu Rzymskiego, mogła brzmieć: *Mater Domini Dei nostri Iesu Christi*, a więc miejsce niepopularnego jeszcze na Zachodzie określenia *Genetrix Dei* prawdopodobnie zajmowała formuła zaczerpnięta od św. Leona Wielkiego⁴³.

2.3. Osoba Maryi w najstarszych rzymskich sakramentarzach

Szukając obecności Maryi w tekstach liturgicznych, nie sposób nie sięgnąć do najstarszych zabytków rzymskiej liturgii, którymi bez wątpienia są sakramentarze. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują *Sacramentarium Veronense*⁴⁴ oraz *Sacramentarium Gelasianum*⁴⁵. *Veronense* mieści w sobie formularze liturgiczne powstałe w latach 440-560, a teksty maryjne obecne są jedynie w formularzach na Narodzenie Pańskie⁴⁶. Natomiast pochodzenie *Gelasianum* sięga lat 628-715, czyli czasu, kiedy w Rzymie sprawowano już wielkie święta maryjne, takie jak Oczyszczenie Maryi, Zwiastowanie, Wniebowzięcie oraz Narodzenie⁴⁷.

Wśród tekstów maryjnych, które można znaleźć w *Sacramentarium Veronense*, na szczególną uwagę, zasługuje fragment prefacji: „Zaprawdę godne to. W dniu dzisiejszej uroczystości podwójne misterium, chociaż niewyraźne, należy jest proklamowane: ponieważ i Matka nie mogłaby pozostać Dziewicą inaczej, jak tylko rodząc Boskiego Potomka i Bóg, który zechciał narodzić się jako człowiek, nie mógł uczynić tego stosowniej, jak tylko rodząc się z Matki Dziewicy”⁴⁸. Modlitwa ta wyraża osobliwy związek pomiędzy misterium Narodzenia Pana Jezusa Chrystusa a tajemnicą Bożego macierzyństwa Maryi. Prefacja też ewidentnie podkreśla dziewictwo,

⁴³ Por. tamże, s. 127.

⁴⁴ Zob. *Sacramentarium Veronense* (Cod. Bibl. Capit. Veron. 80), (red.) L. C. Mohlberg, L. Eizehoffer, P. Siffrin, *Rerum Ecclesiasticarum Documenta, Series Maior, Fontes I*, Roma³1994 [dalej: Ve].

⁴⁵ Zob. *Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/36), (red.) L. C. Mohlberg, L. Eizehoffer, P. Siffrin, *Rerum Ecclesiasticarum Documenta, Series Maior, Fontes IV*, Roma 1960 [dalej: Ge].

⁴⁶ Por. M. Zachara, *Maryja a Bóg Ojciec w najstarszych rzymskich księgach liturgicznych*, „Salvatoris Mater”, 1(1999) nr 3, s. 13.

⁴⁷ Por. tamże, s. 14.

⁴⁸ Tamże, s. 15; zob. Ve 1270, s. 162.

dzięki któremu możemy mówić w przypadku Matki Bożej o Jej dziewiczym macierzyństwie. Maryja, choć wyraźnie obecna, nie wybija się w tej modlitwie na pierwszy plan, ale wskazuje na Syna – sprawcę Jej wywyższenia, mającego swe odbicie w liturgii mszalnej⁴⁹.

Formularze *Sacramentarium Gelasianum* bardziej obfitują w teksty maryjne niż w przypadku *Veronense*. Związek Maryi z Eucharystią uwypukla tekst sekrety, zawarty w formularzu przeznaczonym na dzień 25 marca, czyli na święto Zwiastowania: „Prosimy Cię, Panie, wejrzyj łaskawie na nasze ofiary, które składamy na cześć błogosławionej i chwalebnej zawsze Dziewicy Bożej Rodzicielki Maryi z okazji dorocznej uroczystości. Współwieczny z Tobą Twój Duch Święty, który wypełnił Jej wnętrzości blaskiem swej łaski i prawdy, niech nas łaskawie oczyści od wszelkiego występku”⁵⁰. Tym, co najmocniej zostało zaakcentowane w tej modlitwie jest motyw składania ofiary „na cześć błogosławionej i chwalebnej zawsze Dziewicy”. Zwykle, tego rodzaju liturgiczne oracje przybierają zgoła odmienną formę, albowiem skierowane są do samego Boga, za ewentualnym pośrednictwem Maryi, której oddaje się cześć w danej celebracji. W przypadku sekrety z *Gelasianum* widoczny jest wyjątkowy sentyment wiernych do Matki Bożej, związany równocześnie z Jej niezwykłą rolą w Boskim planie zbawienia. W ten sposób cześć oddawana Ojcu „rozlewa się” na osoby, które On sobie szczególnie wybrał, a taką postacią jest bez wątpienia Maryja⁵¹.

Liturgia mszalna, w ciągu wieków, wzbogacała się o coraz to nowsze elementy, które także uwypuklały więź Matki Chrystusa z misterium Najświętszej Ofiary. Do tego rodzaju ubogaceń należą sekwencje, których w okresie średniowiecza powstało około pięciu tysięcy, natomiast reforma trydencka pozostawiła ich jedynie pięć, w tym dotyczącą Maryi – *Stabat Mater*⁵². Pomimo redukcji niektórych tekstów przez Sobór Trydencki Matka Boża wciąż pozostała obecna w *Missale Tridentinum*, zawierającym liczne formularze w związku z obchodzonymi wspomnieniami, świętami

⁴⁹ Por. M. Zachara, *Maryja a Bóg Ojciec...*, s. 16.

⁵⁰ Tamże, s. 18; zob. Ge 849, s. 135.

⁵¹ Por. M. Zachara, *Maryja a Bóg Ojciec...*, s. 19.

⁵² Por. S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej*, w: *Msza święta*, (red.) W. J. Świerzański, J. Boguniowski, S. Koperek, A. Sielepin, Zawichost – Kraków – Sandomierz 2012, s. 70.

i uroczystościami maryjnymi⁵³. Kościół posługiwał się nimi aż do reformy, jaką przyniósł *Vaticanum II*.

3. Osoba Matki Jezusa w aktualnych modlitwach eucharystycznych

Owocem Soboru Watykańskiego II było wydanie nowych ksiąg liturgicznych, w tym nowego *Mszалу Rzymskiego*. Wydanie typiczne zatwierdził św. Paweł VI konstytucją *Missale Romanum* z dnia 3 kwietnia 1969 r., w której wzmiankuje on m.in. o wprowadzeniu nowych prefacji i włączeniu do modlitwy eucharystycznej trzech nowych kanonów – II, III i IV modlitwy eucharystycznej⁵⁴. Wśród wprowadzonych prefacji sześć jest poświęconych Najświętszej Maryi Pannie, a w każdej z nowych modlitw eucharystycznych pojawia się postać Maryi⁵⁵.

3.1. II, III i IV modlitwa eucharystyczna

Druga modlitwa eucharystyczna wyrosła na bazie anafory przypisywanej św. Hipolitowi Rzymskiemu i, podobnie jak Kanon Rzymski, została już omówiona we wcześniejszej części artykułu. Fragment dotyczący Maryi w stosunku do pierwowzoru uległ nieznacznej zmianie i w obecnej formie brzmi: „Prosimy Cię, zmiłuj się nad nami wszystkimi i daj nam udział w życiu wiecznym z Najświętszą Bogurodzicą Dziewicą Maryją, (...) i wszystkimi Świętymi, którzy w ciągu wieków podobali się Tobie, abyśmy z nimi wychwalali Ciebie przez Twojego Syna, Jezusa Chrystusa”⁵⁶.

Trzecia modlitwa eucharystyczna w swojej terminologii maryjnej bardzo przypomina drugą modlitwę: „Niech On nas uczyni wiecznym darem dla Ciebie, abyśmy otrzymali dziedzictwo z Twoimi wybranymi, przede

⁵³ Zob. Formularz mszalny: *Die 15 augusti*. In *Assumptione Beatae Mariae Virginis*, w: *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum summorum pontificum cura recognitum*, Editio Typica, Roma 1962, s. 627-628 [dalej: MT]; Formularz mszalny: *Die 22 augusti*. *Immaculati Cordis Beatae Mariae Virginis*, w: MT, s. 633-634; Formularz mszalny: *Die 15 septembris*. *Septem Dolorum Beatae Mariae Virginis*, w: MT, s. 656-658.

⁵⁴ Zob. Paweł VI, Konstytucja apostolska *Missale Romanum* (03.04.1969).

⁵⁵ Zob. Z. Janiec, *Wstawiennictwo Maryi. Studium liturgiczno-teologiczne na podstawie wybranych formularzy okresu zwykłego ze „Zbioru Mszy o Najświętszej Maryi Pannie”*, Sandomierz 2010, s. 111-112.

⁵⁶ MR, s. 319*.

wszystkim z Najświętszą Dziewicą, Bogurodzicą Maryją, (...) i wszystkimi Świętymi, którzy nieustannie orędują za nami u Ciebie⁵⁷. Obie te anafory (wraz z Kanonem Rzymskim) wymieniają osobę Maryi Panny w kilku z tzw. wspomnień tajemnicy dnia, mianowicie w uroczystość i oktawę Narodzenia Pańskiego oraz uroczystości Zwiastowania Pańskiego, Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny⁵⁸.

Czwarta modlitwa eucharystyczna, w dwóch miejscach, wyszczególnia imię Matki Pana. Na początku rozbrzmiewa hymn opiewający dzieło stworzenia świata i zbawienia człowieka⁵⁹. Celebrans wysławia Boga Ojca za dar Syna, którego zesłał dla odkupienia grzesznej ludzkości, aby Ten narodził się z Dziewicy: „On to za sprawą Ducha Świętego stał się człowiekiem, narodził się z Maryi Dziewicy i był do nas podobny we wszystkim oprócz grzechu”⁶⁰. Drugi raz odwołanie do Matki Bożej występuje na końcu IV modlitwy, przed doksologią: „O dobry Ojcze, daj nam, swoim dzieciom, dziedzictwo życia wiecznego z Najświętszą Dziewicą, Bogurodzicą Maryją, z Apostołami i wszystkimi Świętymi w Twoim Królestwie, gdzie z całym stworzeniem wyzwolonym z grzechu i śmierci będziemy Cię chwalić przez naszego Pana Jezusa Chrystusa, przez którego obdarzasz świat wszelkimi dobrami”⁶¹. Maryja, niczym klamra spina tę modlitwę, a Jej obecność dotyka zagadnienia wyzwolenia spod władzy grzechu. Gdy pierwszy fragment mówi o dziewictwie Maryi, drugi opisuje wysłużony przez Jezusa stan odkupienia, którego pełnię posiadają już Matka Boża i święci.

3.2. Maryja w posoborowych modlitwach eucharystycznych

W latach 70. XX w. do obecnego zbioru modlitw eucharystycznych dołączono kolejne formularze. W 1974 r. projekt piątej modlitwy eucharystycznej zatwierdziła Stolica Apostolska, zaś owocem Roku Świętego 1975 stała się, zalegalizowana w 1983 r. (w dwóch wariantach) modlitwa eucharystyczna o tajemnicy pojednania. Do grona nowych anafor zalicza

⁵⁷ Tamże, s. 325*.

⁵⁸ Zob. tamże, s. 304*-306*, 313*-316* i 320*-322*.

⁵⁹ Por. Z. Janiec, *Wstawiennictwo Maryi...*, s. 112.

⁶⁰ MR, s. 329*.

⁶¹ Tamże, s. 332*.

się również trzy modlitwy eucharystyczne w Mszach z udziałem dzieci⁶². Wśród określeń, jakimi posługują się w odniesieniu do osoby Maryi można wymienić „Najświętsza Maryja Panna”, „Dziewica Maryja, Matka Twojego Syna” i „Matka Boża”⁶³.

Kongregacja ds. Kultu Bożego, za zgodą świętego Jana Pawła II 15 sierpnia 1986 r. ogłosiła wzorcowe wydanie *Zbioru Mszy o Najświętszej Maryi Pannie*, będącego dodatkiem do *Mszału Rzymskiego* z 1970 r. Zawiera on 46 formularzy mszalnych poprzedzonych obszernym wstępem teologicznym, wyjaśniającym teksty następującej po nim Mszy. Jego układ, oparty na rytmie roku liturgicznego, pozwala wiernym przeżywać udział Matki Bożej w misterium zbawienia Jezusa oraz pokazać Jej wiarę i rolę, jaką pełni Ona we wspólnocie Mistycznego Ciała Chrystusa⁶⁴.

Wszystkie formularze mszalne, pomimo zmian jakie zachodziły w ciągu historii, zawierają elementy poświęcone Matce Najświętszej. Wiele z nich bezpośrednio ukazuje maryjną pobożność Kościoła, która wyraża się w połączeniu Matki Chrystusa z Najświętszą Ofiarą Jej Syna.

Zakończenie

Maryja od pierwszych wieków obecna była w liturgii chrześcijańskiej, co poświadczają najstarsze formularze modlitw eucharystycznych chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu. W tekstach Kościoła wschodniego określenia Przczystej Dziewicy bogate są w szereg epitetów podkreślających Jej rolę w historii zbawienia. Niektóre z anafor w całości poświęcone są Matce Bożej, jak np. etiopska *Anafora Pani Naszej Bogurodzicy Maryi*.

Podobnie wielkiej czci w kontekście sprawowanej Mszy świętej doznaje Ona w Kościele zachodnim, a przejawem tego jest m.in. fragment Kanonu Rzymskiego, gdzie wspólnota składa ofiarę wraz z Tą, która stoi na czele wszystkich świętych. Z biegiem czasu Kościół łaciński także zaczął tworzyć osobne formularze mszalne, w których wysławiał różnorakie przymioty Matki Bożej, w tym i te, które wiązały Jej Osobę z Eucharystią.

⁶² Por. S. Koperek, *Maryja w rzymskich modlitwach eucharystycznych*, w: *Modlitwy eucharystyczne Mszału Rzymskiego. Dzieje – Teologia – Liturgia*, (red.) H. J. Sobeczko, Opole 2005, s. 183-184.

⁶³ Zob. MR, s. 341*, 356*, 362* i 367*.

⁶⁴ Por. P. Polek, *Wiara celebrowana z Maryją w oparciu o „Zbiór Mszy o Najświętszej Maryi Pannie”*, w: *Wierzyć z Maryją i jak Maryja. Materiały z Sympozjum Polskiego Towarzystwa Mariologicznego i Spotkania Kustoszów Sanktuariów polskich, Rokitno, 19-21 września 2013 r.*, (red.) G. M. Bartosik, A. Gąsior, J. Królikowski, Częstochowa 2014, s. 54.

Liturgiczne formy kultu Maryi, w związku z jednoczesnym okazywaniem czci Najświętszemu Sakramentowi, wymagały pewnego uporządkowania, czemu pomogła odnowa Soboru Watykańskiego II. Nowe modlitwy eucharystyczne oraz *Zbiór Mszy o Najświętszej Maryi Pannie* dowodzą, iż Kościół w dalszym ciągu stawia Maryję za wzór pobożności eucharystycznej.

Mary in the Eucharistic prayers of the Eastern and Western Church

Abstract

The article attempts to present figure the Mather of God on the basis of Eucharistic prayers characteristic of both the Eastern Church and the Western Church. The analysis of liturgical sources, such as the anaphors of the Eastern Church, ancient and modern Eucharistic prayers of the Roman tradition, and liturgical texts developed after the Second Vatican Council, gave a synthetic picture of the unique role played by the figure of Mary in the life of the Church.

Keywords: *Mary, Eucharist, liturgy.*

Bibliografia

Auge M., *Rok liturgiczny. To sam Chrystus, który trwa w swoim Kościele*, (tłum.) K. Stopa, Kraków 2013.

Della Torre L., *La „nuova” Messa. Parte seconda: per la catechesi liturgica*, Queriniana – Brescia 1965.

Gołgowski T., *Anafora*, w: *Encyklopedia Kościoła*, t. 1, (oprac.) F. L. Cross, E. A. Livingstone, (tłum.) Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2004, s. 73-74.

Janiec Z., *Wstawiennictwo Maryi. Studium liturgiczno-teologiczne na podstawie wybranych formularzy okresu zwykłego ze „Zbioru Mszy o Naj-*

świętszej Maryi Pannie”, Sandomierz 2010.

Koperek S., *Maryja w rzymskich modlitwach eucharystycznych*, w: *Modlitwy eucharystyczne Mszału Rzymskiego. Dzieje – Teologia – Liturgia*, (red.) H. J. Sobeczko, Opole 2005, s. 181-193.

Koperek S., *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej*, w: *Msza święta*, (red.) W. J. Świerzawski, J. Boguniowski, S. Koperek, A. Sielepin, Zawichost – Kraków – Sandomierz 2012, s. 37-78.

Królikowski J., *Maryja w pamięci Kościoła. Mariologia. Część 1*, Tarnów 2014.

Kumala J., *Maryja w „Communicantes” Kanonu Rzymskiego, „Salvatoris Mater” 7(2005)*, nr 1, s. 111-135.

Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/36), (red.) L. C. Mohlberg, L. Eizehoffer, P. Siffrin, *Rerum Ecclesiasticarum Documenta, Series Maior, Fontes IV*, Roma 1960.

Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum summorum pontificum cura recognitum, Editio Typica, Roma 1962.

Mollat D., *Chwała*, w: *Słownik teologii biblijnej*, (red.) X. Leon-Dufour, (oprac.) K. Romaniuk, Poznań – Warszawa 1994, s. 134-140.

Mszał Rzymski dla diecezji polskich, Poznań 1986.

Nadolski B., *Liturgika. Tom 4: Eucharystia*, Poznań 1992.

Nadolski B., *Bóg Ojciec a Maryja w Mszałe Rzymskim Pawła VI, „Salvatoris Mater” 1(1999)*, nr 3, s. 25-38.

Nowak W., *Obecność Maryi w liturgii i pobożności ludowej*, w: *Maryjne orędzie z Gietrzwałdu. Materiały z sympozjum mariologicznego, Gietrzwałd, 13-15 września 2002 r.*, (red.) J. Jezierski, K. Brzozowski, T. Siudy, Częstochowa – Gietrzwałd 2003, s. 111-121.

Nowakowski P., *Anafory – modlitwy eucharystyczne Kościołów wschodnich*, w: *Modlitwy eucharystyczne Mszału Rzymskiego. Dzieje – Teologia – Liturgia*, (red.) H. J. Sobeczko, Opole 2005, s. 7-23.

Paprocki H., *Wieczera mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*, Warszawa 1988.

Paprocki H. (oprac.), *Liturgie Kościoła prawosławnego*, Kraków 2003.

Paweł VI, *Konstytucja apostolska Missale Romanum (03.04.1969)*.

Polek P., *Wiara celebrowana z Maryją w oparciu o „Zbiór Mszy o Najświętszej Maryi Pannie”*, w: *Wierzyć z Maryją i jak Maryja. Materiały z Sympozjum Polskiego Towarzystwa Mariologicznego i Spotkania Kustoszy Sanktuariów polskich, Rokitno, 19-21 września 2013 r.*, (red.) G. M. Bartosik, A. Gąsior, J. Królikowski, Częstochowa 2014, s. 43-56.

Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. 80), (red.) L. C. Mohlberg, L. Eizehoffer, P. Siffrin, *Rerum Ecclesiasticarum Documenta, Series Maior, Fontes I*, Roma 1994.

Zachara M., *Maryja a Bóg Ojciec w najstarszych rzymskich księgach liturgicznych*, „*Salvatoris Mater*”, 1(1999) nr 3, s. 13-24.

Żurek A., *Ojcowie Kościoła – twórcy i świadkowie Tradycji*, Tarnów 2013.

Ks. Sebastian Śmiałek – kapłan diecezji tarnowskiej, student teologii i psychologii Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; ORCID: 0009-0002-1623-7726